

Maja Poljak

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju, Obala kralja Petra Krešimira IV./2, HR–23000 Zadar
mpoljak@unizd.hr

Filon Aleksandrijski kao spona između antike i Srednjeg vijeka

Sažetak

Filon je rođen oko 25. god. pr. Kr., a umro je oko 40. pos. Kr. i za njega možemo reći da spada među glavne predstavnike židovsko-helenističke filozofije tog razdoblja. Rođen u Aleksandriji, u kojoj je utjecaj grčkog umovanja na židovski duh bio najočevidniji, Filon je među prvim filozofima koji je pokušao dati odgovore na pitanja koja proizlaze iz susreta filozofije i objavljene religije, pitanja koja će svoju kulminaciju doživjeti u Srednjem vijeku. Možemo slobodno reći da je Filon bio filozof koji je ranokršćanskim misliocima olakšao postupak spajanja grčke filozofije s kršćanstvom jer se on sam prilikom korištenja grčke filozofske misli za racionalno objašnjenje židovske religije susreo s većinom problema s kojima su se oni susreli pri istom pokušaju s kršćanskom religijom. Naime, on je skovao sve ključne pojmove, dao vlastita rješenja bitnih problema koja proizlaze iz gore navedenog susreta i postavio temeljna pitanja koja se nalaze u samom središtu filozofije religije, a među koja spadaju pitanja postojanja Boga i naravi Božje, spoznaje Boga od strane čovjeka, naravi i svrhe čovjeka itd. Upravo je zbog toga nakana ovog rada pokazati Filonov doprinos shvaćanju odnosa objavljene religije i filozofije te sukladno tomu ukazati na pitanja koja su se pojavila u njegovoj filozofiji – koja nisu bila izražena u antici – a koja će postati dominantna u Srednjem vijeku.

Ključne riječi

Filon Aleksandrijski, filozofija religije, Bog, spoznaja Boga, svijet, čovjek

Uvod

Razdoblja na koja se dijeli povijest filozofskog mišljenja nisu odijeljene cjelinite zatvorene u sebe, nego predstavljaju postupne prijelaze koji se međusobno preklapaju i upravo zbog toga filozofski sustavi koji slijede jedan iza drugoga nisu oštro odvojeni, nego povezani nekom više ili manje vidljivom niti. U slučaju filozofskih sustava antike i Srednjeg vijeka, jedna od niti poveznica je Filon Aleksandrijski. Naime, između ta dva razdoblja ne postoji nepremostivi jaz, nego postupan prijelaz vidljiv u njegovoj misli.

Ako pogledamo razne povijesti filozofije, uočiti ćemo da Filonu nije posvećeno mnogo mjesta te da on ne spada među one mislioce koji su stvorili veličanstven filozofski sustav i ostavili za sobom veliki broj učenika koji ga proučavaju iz generacije u generaciju. Ovaj Aleksandrinac obično stoji na marginama povijesti filozofije, no to ne znači da njegov doprinos zaslužuje to mjesto. Naime, autori kao što su H. Wolfson, J. Daniélou, E. Bréhier i dr., svojim su dugogodišnjim istraživanjima pokazali da postoje određena područja znanja u kojima je poznavanje Filonove misli neizostavno. Među njih spadaju povijest filozofije i povijest teologije. Unatoč tomu što je povijest

filozofije područje na kojem je on bio zanemaren, malo po malo se to mijenja te zahvaljujući raznim istraživačima na površinu izlazi sva posebnost njegove misli. Jedan od temeljnih problema koji se pojavljuje pri proučavanju Filona je problem ocjenjivanja originalnosti njegove misli koja za neke predstavlja rezultat rada eklektičara, a prema drugima on zaslužuju titulu originalnog mislioca koji je među prvima pokušao dati razumsko objašnjenje Biblije koristeći se grčkom filozofijom proizašlom iz djela Platona, Aristotela i stoika.

Filon je rođen u Aleksandriji, u kojoj je utjecaj grčkog umovanja na židovski duh bio najočevidniji, i spada među prve filozofe koji su pokušali dati odgovore na pitanja koja proizlaze iz susreta filozofije i objavljene religije, pitanja koja će svoju kulminaciju doživjeti u Srednjem vijeku. On se za vrijeme mladosti počeo baviti filozofijom te je kao filozofski obrazovani Židov osjetio potrebu da pronikne onoliko koliko mu je moguće u činjenicu objave i da uobličiti razumljiv pogled na svijet i ljudski život u duhu židovske religije. Upravo zbog toga Battista Mondin, priznati talijanski povjesničar filozofije, naziva Filona utemeljiteljem novog tipa filozofije – religijske filozofije – prepoznatljive po dvjema temeljnim oznakama od kojih prva označava davanje velikog prostora Bogu pri rješavanju filozofskih problema koji muče ljudski duh, a druga ističe činjenicu da je ta filozofija proizašla iz susreta filozofske misli i objavljene religije.¹ U ovom slučaju to je bio susret grčke filozofske misli i židovske religije. Upravo je zbog toga nakana ovog rada pokazati Filonov doprinos shvaćanju odnosa objavljene religije i filozofije te sukladno tome ukazati na pitanja koja su se pojavila u njegovoj filozofiji, koja nisu bila izražena u antici, a koja će postati dominantna u Srednjem vijeku.

Možemo slobodno reći da je Filon bio filozof koji je ranokršćanskim misliocima olakšao postupak spajanja grčke filozofije s kršćanstvom jer se on sam prilikom korištenja grčke filozofske misli za racionalno objašnjenje židovske religije susreo s većinom problema s kojima su se oni susreli pri istom pokušaju s kršćanskom religijom. Naime, unutar njegove filozofske misli nastali su svi ključni pojmovi, dao je vlastita rješenja bitnih problema koja proizlaze iz gore navedenog susreta i postavio temeljna pitanja koja se nalaze u samom središtu filozofije religije, a među koja spadaju pitanja postojanja Boga i naravi Božje, spoznaje Boga od strane čovjeka, naravi i svrhe čovjeka itd. Upravo zbog toga, ako se netko želi upoznati s problemima koji se nalaze u filozofskim promišljanjima Srednjeg vijeka i kasnije, neće moći zaobići Filona.

Dosadašnja su istraživanja koja smo konzultirali, pokazala da je Klement Aleksandrijski (II. st.) bio prvi kršćanski mislilac koji se koristio Filonom² i koji je proširio njegovu misao kršćanskim svijetom. Za Klementa možemo reći da je za kršćanstvo napravio ono što je Filon napravio za židovstvo, točnije rečeno Klement spada među prve kršćanske mislioce koji se poslužio grčkom filozofijom pri pojašnjenju Biblije. Iako je Filon svojim promišljanjima zadužio ranokršćanske mislioce, ipak možemo reći da određenu zahvalnost on duguje njima zbog činjenice što su prilikom korištenja njegovih djela pomogli pri očuvanju filonske baštine. Kao primjer možemo uzeti Origena koji je prilikom preseljenja u Cezareju sa sobom ponio vlastitu knjižnicu koja je uključivala razna Filonova djela.³

Život i djelo

Prije negoli prijedemo na Filonovu filozofsku misao ukratko ćemo prikazati njegov život i djela radi što boljeg razumijevanja misli. Filon je rođen oko 25. godine prije Krista, a umro je oko 40. nakon Krista u bogatoj i utjecajnoj

židovskoj obitelji. Za njega možemo reći da spada među glavne predstavnike židovsko-helenističke filozofije tog razdoblja. Iako je njegova obitelj htjela da nastavi s obiteljskim poslom, Filon se već u ranoj mladosti odlučio za filozofiju koja je za njega predstavljala život askeze i kontemplacije s ciljem približavanja Bogu i postizanju unutarnjih duhovnih dobara, a ne samo apstraktnu znanost. To je vidljivo iz njegovog primjerenog života posvećenog službi Bogu i židovskoj zajednici. Kada je riječ o njegovim djelima, Battista Mondin ih okvirno dijeli u dvije skupine: egzegetska i filozofska.⁴ Prva skupina je mnogobrojnija i u njoj se nalaze djela kao što su *De opificio mundi*, *De specialibus legibus*, *Legum Allegoria*, *De Abrahamo*, *De vita Mosis*, *De fuga*, *Quis rerum divinarum heres sit*, dok u drugu skupinu spadaju djela *De providentia*, *Quod omnis probus sit liber*, *De incorruptibilitate mundi*, *Ipothetica* itd. U ovima, ali i u drugim nenabrojenim djelima, Filon je izložio svoju misao koja je imala dva temeljna cilja: razumsko objašnjenje Biblije i obrana židovske religije pred poganima.

Grčka filozofska misao i židovska religija

Filozofija i kultura antičke Grčke spadaju među same vrhunce ljudskog djelovanja u kojima je svoje početke pronašla kultura zapadne Europe. Filozofija, kao najviši stupanj racionalnosti, bila je vlasništvo grčkog naroda, no kako se s osvajanjima Aleksandra Velikoga širio grčki utjecaj u svijetu, tako se zajedno s njim širila i grčka filozofska misao koja je plodno tlo našla među raznim »barbarima« u koje su bili uključeni i Židovi.⁵ U Filonovo doba, dakle u I. st., Aleksandrija je bila jedan od najutjecajnijih gradova sa zavidnim kulturnim i ekonomskim životom te mnogobrojnom židovskom zajednicom u čijem je krilu došlo do prvog susreta filozofije i objavljene religije u misli Filona Aleksandrijskog.

Postoje najmanje dva osnovna razloga zašto se Filon poslužio grčkom filozofijom za interpretaciju Biblije. Prvi je proizašao iz težnje racionalnog tumačenja Biblije služeći se pritom pojmovnikom grčke filozofije, dok je drugi razlog bio apologetski – htio je obraniti riječ Božju od napada pogana.⁶ Slične razloge pronalazimo u prvim susretima filozofije i kršćanske religije. Filonova zasluga nije bila samo u tome što je proširio utjecaj filozofije u svijetu židovske religije nego je u filozofiju integrirao elemente vlastite njegovoj vjeri i na taj je način postao primjer vjernika koji je htio, koliko je to moguće, razumski shvatiti svoju vjeru. Iz te je težnje proizašlo jedno od temeljnih pitanja filozofije religije, pitanje odnosa vjere i razuma.

Vjera i razum

Problematika odnosa vjere i razuma predstavlja, dakle, jedno od temeljnih pitanja filozofije religije koje je zaokupljalo razne mislioce od prvog stoljeća

1

Usp. Battista Mondin, *Filone e Clemente*, Urbaniana University Press, Roma 1984., str. 7.

2

David T. Runia, »Philo of Alexandria and the Beginnings of Christian Thought«, <http://www.torreys.org/bible/philo&beg.html>.

3

Isto.

4

Usp. B. Mondin, *Filone e Clemente*, str. 15.

5

Norman Bentwich, »Philo-Judaeus of Alexandria«, http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=163377&pageno=1.

6

Usp. B. Mondin, *Filone e Clemente*, str. 14.

nakon Krista pa sve do danas. To se pitanje u Srednjem vijeku pretvorilo u jednu od značajnijih tema i ponekad se znalo dogoditi da mislilac u velikoj želji da racionalno izrazi vjersku istinu ode korak predaleko i pokuša dokazati, do kraja objasniti dogmu, no uzrok tome je često ležao u nedostatku razgraničenja teologije i filozofije. Ova razlika je jasno uvedena tek u 13. st., napose u djelu Tome Akvinskoga koji je teologiju označio kao znanost koja svoje premise uzima iz Objave, a filozofiju znanost koja naravnom snagom uma i podacima iz prirode dolazi do svojih zaključaka. No, ono što je važno za naše istraživanje je činjenica da je odgovor na pitanje odnosa vjere i razuma među prvima pokušao dati Filon Aleksandrijski. Iako je Filon bio nasljedovatelj bogate filozofske tradicije, odgovor na pitanje dotičnog odnosa nije mogao potražiti na tlu stare Grčke budući da se ono tamo nije ni pojavilo. Naime, religija antičke Grčke nije bila objavljena religija i sva pitanja koja proizlaze iz susreta te religije i filozofije nisu bila postavljena sve do pojave Filona.

Dakle, na samom početku on se susreo s pitanjem koja vrsta odnosa postoji između vjere i razuma. Iako je cijenio znanje proizašlo iz filozofskih promišljanja, ipak je smatrao da čovjek samo pomoću njega ne može doći do potpune spoznaje Boga, da mu je potrebna i vjera. Iz ovog proizlazi pitanje: ako je čovjeku za spoznaju Boga potrebna i vjera, kako se razum odnosi prema toj vjeri? Može li joj pomoći ili su njih dvoje potpuno odvojeni? Prema Filonu, odgovor nas može odvesti u tri smjera: apsolutna razdvojenost, suprotstavljenost ili harmonija. Odnos apsolutne razdvojenosti predstavlja vjeru i razum kao apsolutno odvojene vladarice vlastitog područja; odnos suprotstavljenosti ih promatra pod vidom sukoba u kojem razum predstavlja suparnika vjeri i obratno, dok ih treći odnos, odnos harmonije, promatra kao nešto što se međusobno nadopunjuje. Ta harmonija može biti dvostruka: harmonija jednakih i harmonija nadređenog i podređenog. Filon preuzima posljednje rješenje u kojem je vjera nadređena razumu što čini da je u njegovoj misli odnos filozofije i religije odnos služavke prema gospodarici. Poznato je da je ovaj nauk bio dominantan u Srednjem vijeku, a iz njega proizlazi da je jedan od ciljeva filozofije pojašnjavanje religije i pomaganje istini da se manifestira jasnije i točnije. Drugim riječima, kod Filona je filozofija preuzela ulogu one koja preko svojih termina daje shvatljiv izričaj svetopisamskog teksta ljudima određenog doba i kulture. Budući je Objava dana na način koji je bilo najpogodniji za Židove i koji je odgovarao njihovom mentalitetu, Filon je na sebe preuzeo posao prevođenja svetopisamskih tekstova na jezik koji će biti razumljiv Grcima i Rimljanima, a to je nužno uključivalo filozofiju.

No, to nije bio jedini razlog korištenja filozofije pri pojašnjenju religije. Naime, Filon se njome koristio da bi obranio židovsku religiju od napada pogana. Ovo je ujedno bio i jedan od razloga zašto su prvi kršćanski apologeti koristili Filona. Naime, poput Filona, kršćani su htjeli ne samo bolje upoznati vjerske istine nego ih i razumski obraniti te su se stoga koristili filozofijom kao oružjem u obrani. Budući da u to vrijeme nisu imali vlastitu filozofiju, oni su se poslužili onim što im je bilo dostupno, a među raznim prikladnim filozofskim doktrinama našla se Filonova.

Temeljeni Filonov nauk o odnosu vjere i razuma možemo svesti na nekoliko riječi: da bi čovjek spoznao Boga koji je transcendentan, potrebna mu je uz razum i vjera. Drugim riječima, da bi čovjek došao do istinite i potpune spoznaje Boga, nije dovoljan samo razum nego i vjera koja je dar Božji. No, iako on svojim razumom ne može spoznati Boga u potpunosti, ipak može doći do određene sigurne spoznaje o njemu kao što je spoznaja Božjeg postojanja i nekih njegovih atributa.

Postojanje Boga

Dva su temeljna pitanja koja se Filonu nameću prilikom filozofskog promišljanja o Bogu: pitanje Božjeg postojanja i pitanje spoznaje njegove biti. Kao židovski vjernik, on je već bio siguran u postojanje Boga te je znao neke njegove atribute, no želio je to razumski potkrijepiti.⁷ Iz ovoga je vidljivo da se kod Filona pojavilo pitanje dokazivanja postojanja Boga u kojeg je već vjerovao. Naime, on je, kao i srednjovjekovni mislioci, vjerovao da Bog postoji kako je pisano u biblijskim tekstovima, ali je to trebalo dokazati služeći se dostupnim oruđem, što je u njegovom slučaju bila grčka filozofija. Raspravljajući o problemu Božje opstojnosti, Filon je izdvojio pet skupina kojima čovjek, ovisno o odgovoru na pitanje Božjeg postojanja, može pripadati: ateisti, skeptici, praznovjerci, teisti i politeisti.⁸ Nas trenutačno najviše zanimaju teisti koji su do spoznaje Božje opstojnosti došli putem razuma. Naime, Filon je koristio neke njihove dokaze za Božju opstojnost, a među njima posebno dokaz iz svrhovitosti u svijetu.⁹ Kao što je poznato, ovaj dokaz pronalazimo i kod filozofa Srednjeg vijeka među kojima je i Toma Akvinski. Dokaz polazi od reda u svijetu koji pretpostavlja um koji ga je uredio.

Ovdje je važno ponovno svratiti pozornost na Filonovo poimanje uloge vjere pri spoznaji i prihvaćanju Boga kao transcendentnog bića, stvoritelja i gospodara svijeta. Naime, on je često naglašavao da to prihvaćanje neće proizaći samo iz korištenja razuma i logike, nego su za to potrebne unutarnje predispozicije među kojima posebno mjesto zauzimaju poniznost i katarza. Izostanak ovih predispozicija ometa um u razmišljanju i sprječava ga da riješi teškoće na koje može naići pri rješavanju dotičnog problema. Još jedan od razloga zašto je vjera potrebna leži u činjenici da je Bog neizmerno iznad svojih stvorenja te da bi se čovjek do njega uzdigao potrebna mu je Božja pomoć. To uzdizanje predstavlja mistično iskustvo koje je uzvišenije od bilo kakve razumske spoznaje u kojoj spoznajemo Boga preko stvorenja, kao što spoznajemo stvar preko njezine sjene. Naime, u mističnom iskustvu duh dobiva jasnu viziju Jednoga nestvorenoga, a savršen primjer takve spoznaje Boga je Mojsije.¹⁰

7

Na samom početku istraživanja Filonove filozofije o Bogu možemo uočiti jedan od njegova dva primarna cilja zbog kojih se odlučio poslužiti grčkom filozofijom, a to je razumsko shvaćanje vjere.

8

Kada govori o ovim skupinama, Filon kaže da među ateiste spada čovjek koji ne vjeruje da Bog postoji; skeptici su oni koji ostaju u sumnji oko Božjeg postojanja i nemaju pravi argument niti za postojanje niti za ne postojanje Boga. U trećoj skupini su ljudi koji su do spoznaje Boga došli preko tradicije i bez uporabe uma. Zbog toga im se često zna dogoditi da vjeru unakaze praznovjermem i zbog toga ih Filon naziva praznovjercima. U četvrtoj skupini – teiste – on ubraja ljude koji su od spoznaje Božjeg postojanja došli putem razuma. U posebnu skupinu možemo smjestiti politeiste koji, prema Filonu, obožavaju svijet kao Boga.

9

U djelu *De specialibus legibus* I, c. 6, nn. 34–35, Filon svijet uspoređuje s dobro uređenim

gradom koji pretpostavlja mudrog upravitelja: »I ako tko uđe u dobro uređen grad u kojem su svi dijelovi neizmerno dobro raspoređeni i upravljani, što će drugo pomisliti nego da tim gradom upravljaju mudri i kreposni upravitelji? Tako onaj koji uđe u najveći grad, tj. u svijet, i ako pogleda na krajeve, planine i predjele pune životinja i biljaka, na rijeke koje protječu, na miran tok mora i divnu temperaturu zraka, na raznolikost i pravilnu izmjenu godišnjih doba, sunca i mjeseca, vladara dana i noći, te na izmjene i pravilna kretanja svih drugih planeta i zvijezda stajačica i cijelog neba; zar on ne bi naravno, ili točnije rečeno, nužno stvorio pojam Oca, Stvaraoca i upravitelja ovog cjelokupnog sistema? Jer ne postoji umjetničko djelo zahvaljujući sebi samom, a svijet je u najvišem stupnju umjetničko i djelo vještaka koje kao da je načinjeno od strane onoga koji je sposoban i ima najveće znanje. Na ovaj način dobivamo ideju postojanja Boga.«

10

Ovo možemo usporediti s Bonaventurom koji u svom djelu *Put duha k Bogu* prikazuje stupnjeve kojim se duša uzdiže do spoznaje Boga

Božji atributi

Nakon što je ponudio dokaz da Bog postoji, Filon postavlja pitanje ljudske spoznaje Božje biti. Može li čovjek spoznati bit transcendentnog bića? Filon daje niječan odgovor na to pitanje. Naime, narav Božja je nepoznatljiva i onaj koji ga spoznaje istraživanjem, kao i onaj koji ga spoznaje mističnim uzdizanjem, ne mogu do kraja spoznati bogatstvo njegove naravi jer ona nadilazi spoznajne sposobnosti čovjeka. Drugim riječima, Bog je svjetlost prejaka za oči našeg uma. No to ne znači, upozorava Filon, da trebamo odustati od spoznaje Boga jer, iako ne možemo spoznati njegovu bit kakva je u sebi, ipak određenu spoznaju njegovih atributa možemo postići. Spoznaja Božjih atributa do koje je on došao vlastitim istraživanjem bila je rezultat spoja filozofije i biblijskih tekstova.

Filon je u raznim djelima¹¹ naveo neke Božje attribute među kojima možemo izdvojiti sljedeće: da je jedan, jednostavan, savršen, samodostatan, transcendentan, nematerijalan, nepromjenjiv, vječan, slobodan, mudar, providan i neizreciv. Na prvi je pogled vidljivo da veliki dio navedenih atributa svoje podrijetlo vuče iz filozofskih istraživanja, no novost je u tome što se neki od ovih atributa nalaze i u Bibliji te im on daje filozofsko objašnjenje. Tako Filon kaže da je Bog vječan jer je savršen, transcendentan i nepromjenjiv. Vrijeme je, prema Filonu, nešto što pripada bićima koja su nesavršena i promjenjiva, a onome što je savršeno nije potrebno vrijeme i što nije promjenjivo nije podložno vremenu. Zanimljivo je primijetiti povezanost koja postoji između navedenih atributa i ako ih pomnije analiziramo, vidjet ćemo da jedan proizlazi iz drugoga. Tako Filon kaže da je Bog savršen budući je jednostavan i nematerijalan te kao takav on je oslobođen svih nesavršenosti koje dolaze sa složenošću i materijalnošću. Budući je savršen, on je i samodostatan jer ne nedostaje mu ništa i nije mu ništa potrebno.¹²

Dva atributa nas posebno zanimaju, transcendentnost i neizrecivost, jer je svojim promišljanima o njima Filon uvelike utjecao na kršćanske mislioce. Budući je Bog nematerijalan, jednostavan, savršen i samodostatan, on je bitno različit od svijeta i samim time odvojen od njega, drugim riječima on je transcendentan. Filonovo naglašavanje Božje transcencije jednim je dijelom uzrokovano njegovom averzijom prema politeističkoj filozofiji s kojom se susreo u Aleksandriji. Naime, ta transcencija ističe da svemir ne ovisi o Bogu kao svom intrinzičnom uzroku, formalnom uzorku, nego kao o ekstrinzičnom, tj. djelatnom i svršnom uzorku. On je stvoritelj, vladar i gospodar svijeta te ne možemo reći da je on najbolji dio tog svijeta, nego ga trebamo shvatiti kao biće koje je izvan i iznad svake stvorene stvari.¹³ Iz transcencije proizlazi i atribut nepoznatljivosti, jer ono što nas toliko transcendiraju ne možemo spoznati, a budući je nepoznatljiv, onda je i neizreciv.¹⁴ Naime, transcencija u sebi uključuje toliku razliku između Boga i stvorenja da ga nijedan naš pojam, ni jedna riječ ne mogu izraziti.

Dakle, iz svega rečenog možemo zaključiti da Filon govori o apsolutnoj transcenciji i to trostrukoj: ontološkoj, gnoseološkoj i semantičkoj. Ontološka proizlazi iz potpune razlike između Boga i stvorenja te je važno napomenuti da kod Filona Bog transcendiraju i svijet ideja.¹⁵ Gnoseološka transcencija proizlazi iz činjenice da je Bog toliko iznad i različit od svojih stvorenja da ga mi, koji do spoznaje Boga dolazimo upravo preko tih stvorenja i načela uzročnosti, ne možemo spoznati u potpunosti, nego samo u onom stupnju u kojem u njima možemo prepoznati Stvaraoca koji se ne manifestira direktno, nego indirektno kao uzrok u posljedici. Najviši stupanj spoznaje Boga može dobiti samo onaj kome se Bog smiluje kao što je učinio s Abrahamom, Mojsi-

jem i Jakovom, dok se svi drugi moraju zadovoljiti s nesavršenom spoznajom koju imaju preko svjetla razuma. Drugi uzrok nespoznatljivosti Boga leži u ograničenosti našeg uma, jer, kako metaforički kaže Filon, da bi vidom spoznali neki predmet potrebna je ne samo svjetlost nego i vid proporcionalan toj svjetlosti. Zadnja vrsta transcendencije, semantička transcendencija, proizlazi iz Božje neizrecivosti i iz ograničenosti našeg uma.¹⁶

Iz ovog dijela Filonovog nauka proizašao je problem govora o Bogu. Možemo li nešto reći o biću koje je nespoznatljivo i neizrecivo? Filon odgovara da iako ne možemo spoznati njegovu bit, možemo spoznati neke njegove atribute koje mu pripisujemo doslovno i metaforički.¹⁷ Naime, nijedan pozitivan atribut¹⁸ Bogu ne možemo pripisati doslovno nego samo metaforički jer atribute dobivamo iz stvorenih stvari, a iz njih, kao što je već rečeno, ne možemo dobiti adekvatnu spoznaju Božje naravi. Negativni atributi,¹⁹ s druge strane, Bogu se mogu adekvatno pripisati, ali oni ne govore o tome što Bog jest, nego što on nije.

Ovdje vidimo da je Filon anticipirao problem tzv. analogijske spoznaje Boga koji je svoje jasne konture dobio u filozofiji Pseudo Dionizija, Ivana Skota Eriugene, Alberta Velikoga, Tome Akvinskoga i drugih. Naime, Pseudo Dionizije je pri promišljanju o spoznaji Boga koristio pozitivnu i negativnu metodu. Pozitivna se sastoji u pripisivanju Bogu onih savršenstava koja se nalaze u stvorenjima i koja su u skladu s njegovom duhovnom naravi, no važno je napomenuti da Pseudo Dionizije ističe da se ta savršenstva ne nalaze na isti način u Bogu i u stvorenjima. Negativna metoda označava odricanje Bogu onih stvari koje su od njega najudaljenije, kao što je nepravednost, potom se progresivno ide prema odricanju svih atributa koji se nalaze u stvorenim

te ističe Božju pomoć pri uzdizanju. Usp. Bonaventura, *Put duha k Bogu*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1974.

11

Među ta djela možemo nabrojiti *De specialibus legibus*, *Legum Allegoria*, *De mutatione nominum*, *De Abrahamo*, *Quod deterius potiori insidiari soleat*, *De opificio mundi*, *De providentia* i dr.

12

Budući se u Aleksandriji Filon često susretao s politeizmom, njegovo isticanje monoteizma i Božje transcendencije nije iznenađujuće. Drugim riječima, ovaj je Aleksandrinac svojim sugrađanima ukazao na postojanje samo jednog Boga i to Boga Abrahama, Izaka i Jakova. No, on ne samo da je jedan nego je jednostavan i bestjelesan. U njemu ne možemo naći sastavljenost od materije i forme niti od tijela i duše. Budući je jednostavan, savršen i transcendentalan, on je i nepromjenjiv. Usp. B. Mondin, *Filone e Clemente*, str. 35–40.

13

Isto, str. 38.

14

Kod Filona možemo pronaći i drugi razlog Božje neizrecivosti koji ne proizlazi iz nekog intrinzičnog uzroka kao što je Božja transcendencija i ograničenost ljudskog uma, nego iz ekstrinzičnog – Levitskog zakona. Naime, u

njemu je zapisana izričita zabrana imenovanja Boga od strane smrtnika (Levit., 24,16).

15

Možemo reći da je Filon jedan od prvih filozofa koji je u tolikoj mjeri naglašavao Božju transcendenciju. Isticanje te transcendencije nalazimo i kod grčkih filozofa među kojima posebno ističemo Platona koji je jasno naučavao transcendenciju svijeta ideja u odnosu na materijalni svijet, no, kada je riječ o Bogu i svijetu ideja, tada problem transcendencije nije sasvim jasan.

16

Usp. B. Mondin, *Filone e Clemente*, str. 42–43.

17

Ovdje možemo samo kratko istaknuti da je Filon uvođenjem razlike između doslovne i metaforičke spoznaje anticipirao srednjevjekovni nauk o analogijskoj spoznaji Boga.

18

Pod pozitivnim atributom podrazumijevamo atribut koji govori što Bog jest.

19

Među ove atribute možemo nabrojati neke kao što je nematerijalnost, beskonačnost, vječnost, besmrtnost itd.

bićima da bi došli do Tame Nepoznatog.²⁰ Kroz Srednji vijek ova se teorija razvila u teoriju analogijske spoznaje bića koja polazi od toga da se atributi Bogu mogu pripisati na analogan način.

Dakle, kao što smo vidjeli, doslovna i metaforička spoznaja Filonu su bile dobro poznate i proizašle su iz tzv. alegorijske metode kojom se koristio prilikom tumačenja Biblije. Nju je preuzeo od tadašnjih aleksandrijskih gramatičara koji su izdavali kritička izdanja Homera i Hesioda pri tom se služeći ovom metodom. Alegorijska metoda se sastojala u traženju nekog drugog značenja teksta osim onoga koji je bio predstavljen na očigledan i neposredan način. Tako se npr. bijeg iz Egipta mogao doslovno tumačiti kao povijesni događaj odlaska Židova iz egipatskog ropstva, no koristeći alegorijsku metodu Filon u njemu pronalazi i neka druga značenja među kojima je bijeg i sloboda duše od stanja zarobljenosti u grijehu i podčinjavanja demonu. Jedan od razloga zašto je koristio alegorijsku metodu je mogućnost velike upotrebe filozofije koju mu je ta metoda dopuštala i pomoću nje je Filon htio dokazati Grcima razumnost židovske religije. Drugim riječima, alegorijska metoda je imala apologetsku svrhu. Ovu metodu Filon nije otkrio niti ju je prvi primijenio na Bibliju. Otkrili su je aleksandrijski gramatičari pri komentiranju grčkih klasika, a na Bibliju su je prvi počeli primjenjivati rabini iz Aleksandrije i Jeruzalema. Međutim, Filonova je zasluga u tome što je prvi postavio norme njezine upotrebe na Bibliju i time jako utjecao na kršćanstvo, poglavito na Klementa Aleksandrijskog i Origena, odakle je prešla na crkvene oce i skolastičke mislioce.

Svijet

Ako pogledamo metafizičku strukturu svijeta²¹ kod Filona, primijetit ćemo da ona ima oblik piramide: na vrhu je Bog, a na dnu materija. Između ove dvije suprotstavljene stvarnosti nalazi se cijeli niz stvorenja koja su savršenija i malobrojnija što su bliže Bogu, a nesavršenija i mnogobrojnija što su bliže materiji. Bića bliža Bogu su od njega neposredno stvorena i duhovna, dok se prilikom stvaranja materijalnih bića Bog poslužio posrednicima. Među ta duhovna bića i posrednike spadaju Logos, sile i ideje. Nakon njih dolazi čovjek kao spona između materijalnog i duhovnog svijeta, druga živa i neživa materijalna bića te na poslijetku materija.²² Kod Filona materija predstavlja suprotnost Bogu koji je jednostavan, savršen, svemoguć, netjelesan, samodostatan, dobar, dok s druge strane stoji materija koja je sastavljena, djeljiva, nesavršena, nemoćna, tjelesna i promjenjiva.

U našem istraživanju prvo pitanje koje nas zanima vezano za materiju je pitanje vječnosti materije. Naime, znamo da je kod grčkih filozofa materija bila vječna, dok je kod srednjovjekovnih ona, kao i sva druga bića osim Boga, stvorena ni iz čega. Iz do sada rečenog možemo zaključiti da je materija stvorena jer ju je Filon označio kao suprotnost Bogu koji je nestvoren i vječan. No, u ovoj točki on ipak nije sasvim jasan, a i mišljenja raznih istraživača Filonove misli se razlikuju. Naime, neki tvrde da je išao za Grcima, pogotovo Platonom, i postavio da je ona vječna, a drugi da je ostao vjeran Bibliji i označio je kao biće stvoreno i podložno vremenu. U svojoj knjizi *Filone e Clemente* Mondin nudi zanimljiv pristup ovom problemu te ističe da nije važno koji je odgovor na pitanje vječnosti materije, nego zašto on nije dao jednoznačan odgovor. Mondin kaže:

»Filon je mogao zauzeti poziciju protiv poganske filozofije, kao što je učinio s obzirom na božansku transcendenciju. Međutim, ovog puta on je odlučio prihvatiti umjereniju metodu: onu

koja mu je dopustila da nejasnim ostavi biblijski nauk. Na taj je način mogao izbjeći kruti alternativizam: ili napasti nauk grčkih filozofa ili braniti nauk Biblije.«²³

Logos

U filonovskom svijetu drugo najvažnije biće nakon Boga je Logos. To je duhovno biće, prvostvoreno od Boga i njemu najsličnije:

»Ali Logos koji je iznad ovoga svega ne može se osjetilno manifestirati utoliko ukoliko nije nalik nijednoj stvari koja se može osjetiti vanjskim osjetilima, nego je slika Božja (...) i ono što je najbliže jedinom pravom Bogu te nikakva podjela ni udaljenost nisu smještene između njih.«²⁴

U Logosu su sadržane arhetipske ideje, a jedna od uloga Logosa je upravljanje svijetom te on predstavlja posrednika između Boga i svijeta preko kojeg se Bog brine za svoja stvorenja.²⁵ Razlog postavljanja posrednika između Boga i svijeta leži u problemu vječnosti materije. Naime, ako je ona vječna, nije od Boga stvorena, potrebni su posrednici koji će djelovati na materiju i stvarati materijalni svijet jer Bog ne smije imati direktan kontakt s njom, no prihvaćanjem koncepta stvaranja *ex nihilo* napušta se teorija o posrednicima.

Upravo jedan od tih posrednika je Logos kojem je Filon pripisao razne uloge, među kojima je ona egzemplarnog i djelatnog uzroka te upravitelja svijeta. Iako Filonov nauk o Logosu ne možemo poistovjetiti s kršćanskom naukom o Kristu kao Logosu, ipak je on u određenoj mjeri utjecao i na nj. Naime, Origen koji je proučavao Filonovu misao u Logosu vidi primjer stvaranja u smislu da su sve stvari stvorene prema njemu koji je egzemplarni uzrok²⁶ i posrednik između Boga i stvorenih bića. Augustin također prihvaća nauk o Logosu u kojem su sadržane egzemplarne ideje, no važno je istaknuti da kod njega Logos predstavlja drugu osobu Trojstva te kao takav nije stvoren niti podređen Bogu.

Nakon Logosa na ljestvici bića se nalaze sile koje su bestjelesne i stvorene direktno od Boga, a poslije njih dolaze ideje. Ovim je završen gornji i duhovni dio piramide, te sada prelazimo na biće koje spaja duhovni i materijalni svijet. No, prije negoli prijedemo na čovjeka, možemo kratko razmotriti pitanje je li svijet vječan ili je stvoren u vremenu. Naime, prema Filonu svijet je stvoren u

20

Pozitivnu metodu Pseudo Dionizije koristi u djelu *O božanskim imenima*, dok negativna prevladava u djelu *O mističnoj teologiji*. Usp. Frederick Coplestone, *Istorija filozofije, II. tom*, BIGZ, Beograd 1988., str. 97–98.

21

Ako usporedimo Filonovu koncepciju odnosa svijeta i Boga primijetiti ćemo bitnu razliku u odnosu na promišljanja grčkih filozofa. Naime, kod Filona Bog nije više samo neko transcendentno biće koje predstavlja uzrok svijeta od kojeg je udaljen i za kojeg je nezainteresiran, nego predstavlja oca koji se brine za svoja stvorenja. Koncepciju Boga kao oca Filon je pronašao u Bibliji.

22

Usp. B. Mondin, *Filone e Clemente*, str. 25.

23

Isto, str. 63–64.

24

Filon Aleksandrijski, *De fuga et inventione*, c. 19, nn. 101.

25

Shvaćanje Logosa kao posrednika između Boga i svijeta nalazimo i kod ranokršćanskog filozofa Origena.

26

Nauk o Logosu kao egzemplarnom uzroku nalazimo, između ostalih, kod Grgura Nicejskog i Ivana Skota Eriugene. Možemo pretpostaviti da je Filon direktno utjecao na Grgura Nicejskog koji se, osim Plotinom, uvelike služio i Filonovim spisima napose kada je riječ o mističnom uzdizanju Bogu. Od Grgura taj je nauk prešao i na Eriugenu koji je proučavao njegova djela. Usp. F. Coplestone, *Istorija filozofije, II. tom*, str. 39–40.

vremenu iz razloga što prema njemu nauk o vječnom svijetu neodrživ budući da vrijeme prije svijeta nije postojalo.²⁷

Čovjek

Posljednje stvorenje s kojim ćemo završiti ovaj dio istraživanja je čovjek – spona između duhovnog i materijalnog svijeta. Prema Filonu, čovjek se sastoji od duše i tijela te je po duši besmrtn, a po tijelu smrtan. No, novost njegove antropologije proizlazi iz ideje da je čovjek stvoren na sliku Božju te da Bog neposredno stvara ljudsku dušu *ex nihilo*. Vidimo, dakle, da je zastupao nauk koji ćemo naći i u kršćanskoj filozofskoj tradiciji. Prema Filonu, Bog ne stvara cijelog čovjeka jer ne stvara tijelo. Njega, naime, ne može stvoriti jer je ono materijalno, a Bog s materijom ne dolazi u direktan kontakt, nego je za to u ovom slučaju zadužena stvaralačka sila koja u materiju utiskuje dušu. Potvrdu da je Bog prilikom stvaranja čovjeka imao suradnika Filon pronalazi na početku knjige *Postanka* kada Bog kaže: »Načinimo čovjeka sebi slična«. ²⁸ S pojavom kršćanstva ove riječi na početku Biblije dobivaju drugačije tumačenje. Naime, kršćanski mislioci u njima vide jednu od prvih objava Boga kao trojedinog Boga Oca, Sina i Duha Svetoga. Prilikom razmatranja čovjeka kao slike Božje, Filon ističe da je čovjek direktno slika Logosa, a indirektno slika Božja. Naime, Logos je prvo Božje stvorenje i on je Bogu najbliži, a kako je čovjek načinjen na sliku Logosa, tako je indirektno preko Logosa i slika Božja. ²⁹ U ovome Filon vidi veličinu čovjeka, a ne u činjenici da ima razum i da svojim duhovnim sposobnostima nadilazi sva druga materijalna bića.

Jedno od pitanja koja nam se nameću prilikom istraživanja Filonove antropologije je pitanje dualizma – je li čovjek supstancijalni spoj duše i tijela, kako je naučavao Aristotel, ili je duša zarobljena u tijelu kako je naučavao Platon? U Filonovim tekstovima postoje argumenti za obje postavke, tako da je teško odrediti što je on točno zastupao, no čini se da u temelju Filonove antropologije leži Platonov nauk u umjerenijem obliku. Naime, on je prihvaćao ljudsko tijelo kao sastavni dio čovjeka i nije ga isticao kao tamnicu duše, no odnos duše i tijela nije odnos materije i forme koje čine tu dotičnu supstanciju, nego je prije riječ o dvije odvojene supstancije koje su bitno različite i koje su u sukobu. Budući je duša uzvišenija od tijela, ona bi trebala gospodariti tijelom, a da bi to mogla činiti potrebna je askeza. ³⁰

Još jedno pitanje koje se pojavilo s Filonom, a koje nije došlo do izražaja u grčkoj filozofskoj misli je bilo pitanje ljudske slobode i zla u svijetu. Filon to pitanje nije do kraja obradio, ali je ponudio neke zanimljive postavke. Naime, kada je riječ o slobodi, on ističe da ona nije nedostatak fizičke restrikcije niti svjesnost vlastitog djelovanja – to su uvjeti za slobodu, ali nisu sama sloboda. Sloboda je unutarnji princip djelovanja na temelju kojeg je čovjek odgovoran za vlastite čine. Naime, čovjek je odgovoran za vlastito loše djelovanje, ističe Filon, i ne može se krivica pripisati nikome drugome, ni Bogu ni prirodi, nego samo čovjekovoj volji. ³¹ Znamo da je problem zla u svijetu, koji je usko povezan s pitanjem slobode, bio i ostao jedan od najvećih prigovora kršćanstvu te da su razni mislioci dali različite odgovore, no kada je riječ o kršćanskoj filozofskoj tradiciji možemo reći da je jedan od najvećih nauka o slobodi i zlu u svijetu izišao iz pera Aurelija Augustina.

Zaključak

Kao što je rečeno na početku, nakana ovog rada je bila pokazati Filonov doprinos shvaćanju odnosa objavljenih religije i filozofije te ukazati na nova pi-

tanja koja su proizašla iz tog susreta. Vidjeli smo da je u njegovom slučaju susret filozofije i objavljene religije urodio bogatim plodom kojeg su kasnije iskoristili kršćanski mislioci. Naime, on je bio jedan od prvih filozofa koji se susreo s osnovnim pitanjima filozofije religije na koja je spremno i odlučno odgovarao. Zbog toga možemo reći da je on ne samo otvorio vrata misliocima Srednjeg vijeka nego da im je i utabao put. Na neka je pitanja sam odgovorio, druga je samo postavio, a na treća je dao smjernice kojim putem ići. Tako npr. kada je odnos filozofije i objavljene religije nazvao harmoničnim, on je zapravo dao i odgovor na pitanje postoje li dvije istine od kojih jedna pripada objavljenoj religiji, a druga filozofiji. Iz prethodno rečenog možemo zaključiti da bi on odgovorio da postoji samo jedna istina te time anticipirao odgovor Tome Akvinskoga koji je protiv latinskih veroista zastupao teoriju o jednoj istini do koje se može doći preko dva puta: teologije i filozofije.

Druga pitanja, kao što su odnos vjere i razuma, spoznaja biti Božje i njegovih atributa itd., u Filonovim promišljanjima su dobila svoje jasne izraze i odgovore. Kao što smo vidjeli, u većini slučajeva Filon je ponudio rješenja koja su ista ili slična rješenjima srednjovjekovne filozofije te se time istaknuo kao dalekovidan mislilac. Na kraju još samo ustvrdimo da iz svega rečenog možemo zajedno s već spomenutim Battistom Mondinom i Harryem Wolfsonom zaključiti da Filonu Aleksandrijskom pripada zasluga filozofa koji je među prvima dao odgovore na neka pitanja proizašla iz susreta objavljene religije i filozofije te time je otvorio put mnogim filozofima Srednjeg vijeka koji su se susreli s istim problemima kao i on. Upravo je zbog toga onome tko se želi upoznati s pitanjima koja su bila u centru patrističkih i skolastičkih rasprava preporučljivo upoznati se s Filonom.

27

U djelu *De opificio mundi*, c. 2, nn. 26, Filon iznosi dokaz da je svijet stvoren u vremenu: »... prije nastanka svijeta nije postojalo vrijeme, nego je ono stvoreno ili zajedno s njim ili nakon njega, jer vrijeme je mjera kretanja svemira i nešto tako kao kretanje nije moglo postojati ako nije postojala stvar koja se kretala. I iz toga slijedi da je kretanje nastalo zajedno ili nakon stvari koja se kreće. Također slijedi iz nužnosti da je vrijeme stvoreno ili sa svijetom ili nakon svijeta, ali reći da je ono starije od svijeta je apsurdno.« Problem dokazivanja stvaranja svijeta u vječnosti ili u vremenu je bio jedan od problema u 13. st. u kojem su se stajalište Tome Akvinskoga i Bonaventure razlikovala. Toma je o tome pitanju raspravljao u raznim djelima, no srž njegovog promišljanja o temi nalazi se u djelu *De aeternitate mundi* (Toma Akvinski, *O vječnosti svijeta*, Globus, Zagreb 1981.). Bonaventura je o tome pisao u djelu *Commentaria in Quatuor Libros Sententiarum*. Bonaventura je smatrao da se može dokazati da je Bog stvorio svijet u vremenu, dok je Toma Akvinski smatrao da smo spoznaju da je svijet stvoren u vremenu dobili preko objave i da filozof ne može riješiti pitanje je li svijet stvoren u vremenu ili u vječnosti iz razloga što su argumenti za i protiv umu podjednaki te Toma prihvaća stanovište koje naučava katolička vjera prema kojoj je svijet stvoren u vremenu.

28

Post, I, 26.

29

Naravno, kada se kaže da je na sliku Logosa, pod tim se misli samo na dušu, jer Logos je duhovan i ništa materijalno ne može biti njemu slično.

30

Ovaj nauk možemo naći u većini Filonovih djela počevši s *Quis heres*, preko *Quod detertius*, sve do *De Abrahamo*.

31

U djelu *Quod Deus sit immutabilis*, c. 10, nn. 47–49, Filon izričito kaže: »Ali čovjek, koji je blagoslovljen voljnim i samoodređujućim intelektom i koji u većini slučajeva svoje djelovanje usklađuje s namjeravanim svrhama, zasluženo je kažnjavan za prijete koje promišljeno čini i hvaljen za dobra djela koja iz namjere izvršava (...) Jer Bog ga je učinio slobodnim od svih okova i ograničenja omogućivši mu na taj način djelovanje u skladu s njegovom (čovjekovom) voljom i namjeravnom svrhom. To je učinio s ciljem da kada zna koje su stvari dobre, a koje su loše te nakon što je ispravno shvatio što je časno a što sramotno, što je pravedno a što nepravedno i, ukratko rečeno, koje stvari proizlazi iz kreposti a koje iz poroka, tada može izabrati bolju stvar i izbjeći njezinu suprotnost.«

Literatura

- Bonaventura, *Put duha k Bogu*, Kršćanka sadašnjost, Zagreb 1974.
- Coplestone, Frederick, *A History of Philosophy, Vol. I*, Burns and Oates, London 1999.
- Coplestone, Frederick, *Istorija filozofije, II. tom*, BIGZ, Beograd 1989.
- Coreth, Emerich, *Dio nel pensiero filosofico*, Queriniana, Brescia 2004.
- Daniélou, Jean, *Philon d'Alexandrie*, Fayard, Paris 1958.
- Devčić, Ivan, *Bog i filozofija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2003.
- McInerny, Ralph, *A History of Western Philosophy*, <http://maritain.nd.edu/jmc/etext/hwa220htm>.
- Mondin, Battista, *Filone e Clemente*, Urbaniana University Press, Roma 1984.
- Philo in Ten Volumes*, Harvard University Press, London–Heinemann–Cambridge 1968–1987.
- Runia, David T., »How to Read Philo«, <http://www.torreys.org/bible/howtoreadphilo.html>.
- Runia, David T., »Philo, Alexandrian and Jew«, <http://www.torreys.org/bible/philoalexindex.html>.
- Runia, David T., »Philo of Alexandria and the Beginnings of Christian Thought«, <http://www.torreys.org/bible/philo&beg.html>.
- Toma Akvinski, »O vječnosti svijeta«, u: *Izabrano djelo*, Globus, Zagreb 1981.
- Toma Akvinski, *Suma protiv pogana*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993.
- Toma Akvinski, *Suma teologije*, hrvatski prijevod: *Izbor iz djela*, sv. I–II, Naprijed, Zagreb 1990.; Tomo Vereš (ur.), *Izabrano djelo*, Globus, Zagreb 2005.

Maja Poljak

Philo of Alexandria as a Link between the Antiquity and the Middle Ages

Abstract

Philo (born 25 BC, died 40 AD) was one of the main representatives of the Judeo-Greek tradition of that period. Born in Alexandria in which the influence of the Greek philosophy on Judaism was most obvious, he was among the first philosophers who tried to answer questions emerging from the encounter between philosophy and revealed religion. Those questions turned out to be one of the most important questions during the Middle Ages. One could easily say that Philo facilitated the merge between philosophy and revealed religion for the early Christian philosophers. This had a lot to do with the fact that he met with most of the problems with which the Christians themselves met while trying to give rational explanation of their religion. He coined the most important terms, gave original solutions to the problems emerging from the above mentioned encounter and asked the fundamental questions which occupied the central space in the philosophy of religion. Among those questions were: the question of God's existence and nature, the human cognition of God, the nature and the end of a man etc. Hence, the intention of this work is to show Philo's contribution to the understanding of the relation of revealed religion to philosophy and to show which questions appear in his philosophy, but cannot be explicitly found in the Greek philosophy, and which became dominant during the Middle Ages.

Key words

Philo of Alexandria, philosophy of religion, God, cognition of God, world, man